

Глущик Сергій,

кандидат філологічних наук, доцент,

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова, м. Київ

ТРАНСПОЗИЦІЙНІ ТА ОМОНІМІЧНІ НЕЧЛЕННІ ОСНОВИ

ІМЕНУВАНЬ ЛЮДЕЙ У XVIII СТОЛІТТІ

(на матеріалі Київської сотні Київського полку Генерального опису

Лівобережної України 1765–1769 рр.)

Одним з історичних джерел, що дає можливість вивчення української антропонімії II половини XVIII століття, є Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років. У ньому подано відомості про близько 3 500 населених пунктів 10 полків. За результатами аналізу матеріалів перепису Київської сотні Київського полку було виділено методом суцільного вибирання близько 5 000 іменувань, які згадуються в межах цієї сотні.

Аналіз імен показав, що у структурі іменування людини можуть бути такі елементи: власне ім'я, найменування по батькові (по матері, по сестрі) та прізвисько.

Під час аналізу словотворчих процесів у системі прізвиस्क Генерального опису Лівобережної України необхідно звернути увагу на два типи основ, які виступають у функції твірних основ деяких іменувань [1].

Основи першого типу функціонують у складі двох частин мови (напр., дієслова й прикметника, дієслова та іменника тощо). Одна основа в кожній парі утворена від іншої способом флексації або усічення (нульової суфіксації). В межах цього дослідження ми визначаємо обидві основи як **транспозиційні**.

Прізвисько, утворене від основ цього типу, є іменником і в багатьох випадках збігається з іменниковою основою:

– **люб-ити, люб-ий**: *Тимофтей Л(ю)б-енко (IV, 15);*

– **скочити, скок:** *Але(кс)ей Скокь* (IV, 166); *Івань Скокь* (II, 27); *Яко(в) Скокь* (III, 108); *(о)ной Скокь* *спредко(в) козакь зсела Зазимья* (IV, 167); *Василь Скоч-енко* (IV, 12);

– **таранити, таран:** *Федо(р) Тара(н)* (III, 58); *Іосифь Тарань* (III, 120); *Карпь Тарань* (III, 54); *Никифо(р) Тарань* (IV, 72).

Встановлення точної етимології прізвиська ускладнюється тим, що воно могло бути утворено як від основного, так і від похідного значення похідної основи.

Наприклад, основне значення транспозиційних віддієслівних іменників – “дія”. У цьому вони семантично тотожні дієсловам. На основі первинного значення “дія” могло розвинутися метонімічне значення “знаряддя дії” (як у слові “таран”) або звужене значення “одиничний прояв дії” (як у слові “скок”). Ці значення також могли стати внутрішньою формою прізвиська.

Окрім цього найближчого похідного значення, транспозиційний іменник міг набувати інших похідних значень, на базі будь-якого з них міг бути утворений особовий апелятив або прізвисько (див. схему):

Основне значення похідної основи (тотожне твірній)	Найближче похідне значення транспозиційного іменника	Метафоричне значення	Метонімічне значення	Посесивне значення
Таранити	Предмет – виконавець дії	Предмет або особа, схожі на таран (напр., кремезний, сильний, “пробивний”)	Предмет або особа, суміжні з тараном (напр., той, хто виготовляє тарани)	Власник тарана
Скочити	Одиничний прояв дії	Предмет або особа, схожі на скок (напр., швидкий,	Предмет або особа, суміжні зі скоком	Виконавець дії

		раптовий)		
--	--	-----------	--	--

Другий тип основ ми називаємо **омонімічними**, оскільки вони як твірні основи фігурують у складі омонімів або семантично віддалених слів [2].

Наприклад, апелятивна основа патроніма *Романъ Гас-енко* (IV, 12) може походити від будь-якого з дієслів з омонімічним коренем “гас-ати” або “гас-ити”.

Апелятивна основа патроніма *(Ф)ома Гаман-енко* (IV, 204) могла сформуватися на основі одного з омонімів: “I. Кожаный м(е)шочекъ для хранения табаку, карманныхъ вещей; мошна, кошелекъ. ... II. Еврейскій праздникъ: Аманъ” [3; 269].

Інколи до омонімічних значень додаються транспозиційні. В таких випадках диференційною ознакою для класифікації основ є наявність омонімів серед її значень.

Так, прізвище в іменуванні *Назаръ (Ж)ура* (IV, 198; II, 27) є одночасно і транспозиційним, і омонімічним. Транспозиційне значення тотожне дієслову “журитися”, омонімічне – іменнику “джура” [3; 492].

Корінь сум- також функціонує як транспозиційний (“сумувати” – “сум”) та омонімічний (“сум-а”, “Сум-и”): *Василь Сум-енко* (II, 27); *Настасія Сумиха* (IV, 143) *Бровари ур. полку Переяславского з села Ковалина; Броварскій козаць Васи(л) Сум-енко* (IV, 139). І хоча в наведених розширених відомостях місце походження осіб не збігається з назвою міста Суми, відтопонімний варіант творення прізвища з мовної точки зору цілком можливий.

У деяких випадках омонімію породжує графічна непослідовність.

Наприклад, прізвище особи в іменуванні *Григорей Сирий* (III, 116) внаслідок графічної непослідовності у написанні І/И могло бути утворене від прикметника “сірий” або “сирий” у значеннях “убогий” (суч.рос. “сир-ый”, укр. “сир-ота”) чи “незварений”, “вологий” (суч.рос. “сырой”).

В іменуваннях *Григорей Зайка* (IV, 48); *Мат(в)ей Зайка* (III, 260) *Леонъ Зайч-енко* (IV, 58); *Михайло Зайч-енко* (III, 78) твірною основою може бути назва людини з мовленнєвою вадою “заїка” або зменшувальне утворення від

“заєць” – “зайка”. На користь першого варіанта походження свідчить семантична близькість особових значень (при графічній розбіжності Ї/Й), на користь другого – графічна тотожність (при семантичній віддаленості).

Отже, прізвиська, утворені за наведеними моделями (попри їхню невелику кількість), є свідченням того, що для унікального іменування особи використовувалась ознака, найбільш притаманна саме цій особі, і серед таких ознак могли бути дії, які вона виконує. Омонімічний характер твірних основ, зафіксованих в Описі, нівелювався віднесенням прізвиська до конкретної особи та контекстом уживання цього прізвиська в комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генеральний опис Лівобережної України XVIII століття 1765–1769 рр. – ЦДІА України, фонд 57, опис 1, книги 149, 413, 414, 415, 419.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Капрова та ін.; Редкол.: В.М. Русанівський (відп. ред.) та ін. – К., Наукова думка, 1983. – 743 с.
3. Словарь української мови. – Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – У Києві, 1909. – К.: Довіра - УНВЦ “Рідна мова”, 1997 (репринтне видання). – Кн. 1: тт. I – II. – 578 с.
4. Словарь української мови. – Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – У Києві, 1909. – К.: Довіра - УНВЦ “Рідна мова”, 1997 (репринтне видання). – Кн. 2: тт. III – IV. – 564 с.